

В. Єрмолаєв, доц. НЮА України

До питання про форму правління Української держави (1648-1654 роки)

Згідно зі ст. 5 Конституції України 1996 р. Україна є республікою. Ця форма правління вважається природною для будь-якої демократичної держави.

Укладачі Конституції спирались на значний досвід будівництва демократичної державності в Україні і, звичайно, в першу чергу вони пам'ятали про Українську Народну Республіку. Розуміється, не можна не враховувати 80 років існування Української Радянської Соціалістичної Республіки, однак слід мати на увазі, що, з одного боку, ця республіка лише формально вважалася демократичною державою, але це була демократія радянська — соціалістична, а з іншого — вона стала основою переходу до будівництва справжньої демократичної держави.

Як відомо, будівництво правової, демократичної держави відбувається дуже складно і тому необхідна мобілізація всіх інтелектуальних та здорових сил суспільства, щоб полегшити цей процес та забезпечити його ефективність. Отже, доцільно ще раз простежити джерела республіканської форми правління в Україні, для чого потрібно звернутися до першої в історії українського народу національної самостійної держави.

Вивчення форми правління Української держави, що формувалася, ускладнюється низкою обставин і передусім тим, що ми маємо справу з початковим періодом існування держави, де форма правління ще не одержала чітких обрисів. Слід також враховувати те, що процес формування держави відбувався в екстремальних умовах — умовах запеклих воєнних сутичок із зовнішнім ворогом і хоча й послабленого, але такого, що не припинялося, класового протистояння в українському суспільстві. Це не давало можливості спеціально розмірковувати над пошуками форм правління держави, що створювалася. Отож, основою української державності стає козацька військова організація, яка вже сама по собі була вельми суперечливою. Цю суперечливість свого часу переконливо дослідив М. Грушевський, котрий нагадував, що, з одного бо-

ку, козацька організація є демократичною, республіканською, а з іншого — воєнний характер цієї організації, особливо в умовах війни, припускає диктаторську владу вождя і сильну дисципліну¹.

За Березневими статтями козацька організація — теж відображення дуалістичної форми правління. Вони в недоторканності зберігають той порядок правління, який встановився в ході національно-визвольної війни.

Щодо форми правління молодого Української держави, то в нині існують діаметрально протилежні погляди. Одні вчені вважають, що Україна була республікою². В. Бебик, наприклад, говорить про Україну тих часів як про християнську демократичну республіку. При цьому він підкреслює, що Українська національна держава базувалась на принципах народовладдя Київської Русі³. О. Мироненко, навпаки, стверджує, що по суті Українська національна держава була монархією⁴. Цю думку підтверджують В. Смолій та В. Степанков, які доводять, що з 1649 р. одночасно з утворенням національної держави відроджується ідея українського монархізму, носієм якої став Хмельницький⁵. А є й така точка зору, що гетьманська влада в Україні не мала ні республіканської, ні монархічної форми⁶. Така розбіжність у поглядах зрозуміла, тому що в ці роки форма правління Української держави ще не визначилася до кінця. Саме таку думку висловлює І. Усенко⁷, і ми з ним цілком погоджуємося.

І хоча справедливо вказується на те, що розвиток національно-політичної свідомості відставав від процесу державотворення в Україні⁸, тут доречно сказати, що ідеологія української національної державності існувала, і вона так чи інакше впливала на будівництво

¹ Див.: Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К., 1990. С. 199.

² Див.: Іванченко І. Україна // Мала енциклопедія етнодержавознавства (далі — МЕЕ). К., 1996. С. 611.

³ Див.: Бебик В. Историко-психологічні особливості формування української державності й права // МЕЕ. С. 197.

⁴ Див.: Мироненко О. Уроки української державності. Вступ // МЕЕ. С. 251.

⁵ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. С. 53.

⁶ Див.: Проблема влади // МЕЕ. С. 357.

⁷ Див.: Усенко І. Автономія (самоврядування України (XVII-XVIII ст.)) // МЕЕ. С. 258.

⁸ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Вказ. праця. С. 22.

Української держави, утворення в ній форми правління. Ця ідеологія виходила не тільки з розуміння необхідності створення власної держави, а із усвідомлення здібностей та можливостей українського народу створити таку державу і відповідну форму правління.

На час визвольної війни в Україні існувало декілька концепцій національно-державного ладу. Козацтво, яке у першій половині XVII ст. і особливо у визвольній війні відіграло провідну роль, обрало концепцію «козацького панства», козацької держави, яка базувалася на ідеях козацької соборності. Для здійснення цієї концепції багато зробив гетьман реєстровців П. Сагайдачний, досвід якого було використано при будівництві Української козацької держави у 1648-1654 рр. За участю козаків у поході Польщі проти Росії у 1618 р. король Владислав пожалував П. Сагайдачному титул гетьмана України та зробив його управителем Київського воєводства. За П. Сагайдачного Річ Посполита уперше уклала з козацтвом як державним суб'єктом договори: у 1617 р. — Вільшанський, у 1619 р. — Ростовицький. У 1622 р. П. Сагайдачний вимагав у польського уряду офіційного підтвердження влади козацьких гетьманів в Україні і скасування усіх дискримінаційних розпоряджень відносно козацтва. Але Польща не додержувала обіцянок. У 1625 р., вже після смерті П. Сагайдачного, козаки знов звернулися до Польщі з вимогами визволити Київське воєводство від постою жовнірів та скасувати Брестську унію.

У свідомості українців була жива також ідея князівства (на зразок Київської Русі) з могутнім князем на чолі.

Б. Хмельницький у 1648-1654 рр. намагався синтезувати ідеї козацької соборності, лінію козацької автономії з традиціями старої українсько-руської державності, які зберігалися й за часів панування в Україні Литви та Польщі. Звідси йшло його прагнення творити російське князівство.

Особливості Української держави, що складалася (виборність органів публічної влади та їх фактична підзвітність виборцям, помітна роль колегіальних установ — рад різних рівнів), дозволяють стверджувати, що в українській державності була закладена можливість республіканської форми правління. На користь цього свідчить також те, що глава цієї організації Б. Хмельницький негативно ставився до монархії і не раз публічно засуджував її.

Втім, це не заважало йому одночасно претендувати на сильну одноособову владу і якомога більше реалізувати її, протистояти

своїм політичним супротивникам як в Україні, так і за її межами. Деякі автори, які ретельно вивчають монархічний настрій Б. Хмельницького, його великі державні повноваження, прагнення підкорити собі козацьку самостійність, козацькі ради, пов'язують ці прагнення головним чином з особливостями характеру Б. Хмельницького, його особистими достоїнствами чи вадами. На нашу думку, не тільки це спонукало Б. Хмельницького домагатися сильної особистої влади. В умовах війни, економічної та політичної нестабільності, при відсутності вірних союзників не було іншого шляху, як встановлення сильної влади сильної особистості, яка не тільки привласнює надзвичайні повноваження, а й бере на себе відповідальність за долю країни. Відомо, що і могутні, стабільні держави під час війни чи інших криз вдавалися до надзвичайних заходів, засобів управління. Тим більш це мав зробити керівник молодого держави, яка ще тільки піднялася на ноги.

Наше уявлення про форму правління в Україні в 1648-1654 рр. полягає в тому, що Б. Хмельницький, великий стратег, політик, дипломат, урахував усі наявні умови та можливості, незалежно від власної схильності до монархії. Тому він і намагався синтезувати дві державні ідеї і зробив це для свого часу досконало. Вважаємо, що у 1648-1654 рр. в Україні була створена подоба аристократично-республіканського правління. Його основою був козацький демократичний устрій з його виборністю та колегіальністю. Саме вони і виражали ідею козацького панства. А справжня влада була зосереджена все ж таки в руках козацької старшини та шляхти, яких очолював могутній вождь.

М. Драгоманов у другій половині XIX ст. писав, що устрій Української держави 1648-1654 рр. був більш подібний до устрою теперішніх вільних держав європейських, так званих конституційних¹.

Загальною думкою є, що будівництво Української національної держави, її форми правління мали своїм взірцем, прототипом низове товариство, Запорізьку Січ². Але з цим твердженням важко погодитися. Б. Хмельницькому не подобалися охлократичність,

¹ Див. Драгоманов М. П. Пропащий час: Україна під Московським царством (1754-1876) // Укр. іст. журнал. 1991. № 9. С. 140.

² Див. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 років. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Відень, 1920. С. 19; Смолій В., Степанков В. Вказ праця. С. 59, 60.

анархічність, притаманні Запорізькій Січі, які аж ніяк не відповідали завданням тривалої, напруженої боротьби за незалежну Україну, створення могутньої держави. До того ж охлократична демократія Січі розходилася з планами гетьмана, який цілеспрямовано вів до зміцнення одноособової влади¹. Уся суспільна економічна та політична організація Запорізької Січі протистояла програмі Б. Хмельницького європеїзувати козацтво, всю Україну в цілому. За гетьманування Б. Хмельницького (а також і завдяки йому) Запорізький Кіш втратив свою політичну роль². Крім того, і фактично між формами правління Запорізької Січі і гетьманату було мало спільного.

Воєнно-адміністративний козацький устрій гетьманату слід вести від устрою реєстрового війська. Інша річ, що реєстровці в свою чергу перейняли у запоріжців ту організацію, яку ті створювали, вирушаючи у воєнні походи. Але спочатку реєстровці, а потім і гетьман удосконалили цю організацію, перетворивши її в європеїзоване Військо Запорізьке, ввели до його складу представників інших станів: городових, осілих хліборобів та шляхту, утворивши в остаточному підсумку тверду дисципліновану базу Української держави.

Проте формування Української держави у 1648-1654 рр. не завершилося, про що свідчать такі ознаки:

1) органи публічної влади залишалися недиференційованими, тобто одні й ті ж органи водночас здійснювали функції адміністративні, а також військового управління та судові. Втім, деякі дослідники, а серед них Д. Яворницький, не вбачали в цьому недоліку, бо вважали, що у XVII ст. не було потреби у розмежуванні законодавчих, адміністративних та судових функцій;

2) ще довго точився процес організації реєстрового війська, що було основою і однією з умов створення української державності. Польща намагалася зменшити його чисельність, а Б. Хмельницький робив усе, щоб обійти ці перешкоди;

3) у деяких містах України співіснували нові українські органи влади і органи польської адміністрації. Справа в тому, що за Зборівським договором, а особливо за Білоцерківським, польські магнати та шляхта одержали право на повернення у свої во-

¹ Див.: *Чехович В.* Зборівський договір 1649 р. // МЕЕ. С. 194.

² Див.: *Іванченко І.* Україна // МЕЕ. С. 611.

лодіння. На цій підставі одна з умов Зборівського договору припускала встановлення на території України (у воєводствах) призначених королем органів польської адміністрації, якщо службовці будуть православної віри. У Київському воєводстві таким представником польського короля став А. Кисіль;

4) територія вільної України не була стабільною. Згідно із Зборівським договором її територія складалася з трьох воєводств, а за Білоцерківським — тільки з одного — Київського. Впродовж усієї визвольної війни територія України залежно від військових дій то збільшувалася, то зменшувалася. Відсутність стабільної державної території ослаблювала матеріально-економічну основу державної організації;

5) форма правління не була визначена;

6) відомо, що держава є організація суверенна. Але глава Української держави — гетьман, будучи повновладним керівником України, за Білоцерківським договором, наприклад, позбавлявся права самостійно вести зовнішні стосунки і зобов'язався розірвати союз із кримським ханом.

За Зборівським і Білоцерківським договорами Україна визнавалася автономною частиною Польщі, що відповідало лінії козацької автономії, якої з початку війни додержувалася старшина. Але український народ виступав проти замирення з Польщею, яка не збиралася задовольняти його вимоги і мала намір ліквідувати українську державність. Найбільше обурення в українців викликало повернення шляхти до своїх земель, що реально загрожувало втратою завоювання здобутків. Це породжувало політичну нестабільність в Україні, загострювало соціальні суперечності. Селяни і міщани знищували шляхту, орендарів, урядників та їхнє майно. Стали з'являтися опозиційні до гетьмана групи і серед старшинства. Український народ все більше переконувався, що тільки власна незалежна держава захистить його свободу та православну віру, і наполегливо виступав за те, щоб продовжувати війну за визволення до повної перемоги над Польщею. Тому Україна і фактично, і юридично розірвала Білоцерківський договір і боролася з Польщею за повну незалежність від неї.

Величезна історична заслуга Б. Хмельницького полягає в тому, що він обрав єдиний вірний шлях до цієї мети. Це був шлях соціального компромісу. Він провадив гнучку політику: визнавав соціально-економічні вимоги селян, але не відмовлявся від захис-

ту старшини і шляхти. В такий спосіб він пом'якшував напругу в суспільстві, втихомирював населення і після блискавичної перемоги під Батогом (22-23 травня 1652 р.) рішуче взяв курс на створення незалежної держави¹.

Політичну організацію, що склалася на території звільненої України вже у 1648-1654 рр., сучасники вважали Українською козацькою державою і називали Військом Запорозьким, або Хмельниччиною (Хмельнищиною). Більшість вчених використовують назву Гетьманщина. Б. Хмельницький називав цю державу Руссю.

Ніхто інший, як польський король Ян-Казимір, перший офіційно визнав, що в Україні немає іншої влади, крім влади гетьмана з Військом Запорозьким, і що гетьман (Б. Хмельницький) діє як «правитель», тобто як глава держави.

Іноземні держави розглядали вільну Україну як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею в довірні стосунки.

Правосуб'єктність у міжнародних відносинах також є важливою ознакою державності; це реалізація зовнішнього суверенітету. Іноземні держави сприймали Україну в 1648-1654 рр., хоча вона ще не здобула незалежності, як рівного, гідного партнера. Без сумніву, вони робили так не тільки з кон'юнктурних політичних міркувань, а з глибокого розуміння геополітичного становища України, можливості її та українського народу, їхнього місця між європейськими народами, з віри, що Україна переможе у боротьбі за своє національне визволення та побудову власної держави. Ось одна маленька, але істотна деталь. У 1650 р. французький інженер Г. Боплан, який брав участь в спорудженні Кодаку та інших фортець у Запоріжжі, видав у Руані книжку «Опис України». Щоправда, перший тираж був невеличкий — всього 100 примірників. Але ж автор мав усі підстави розраховувати на інтерес і співчуття своїх читачів до України та її народу — з 1648 р. Україна стає у центрі уваги усїєї Європи.

У 1648-1654 рр. Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з Туреччиною і Кримом, а також з Валахією, Молдавією, Трансильванією (Семигородом) — прикарпатськими державами, що

¹ Див.: Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. Х., 1992. С. 25.

були васалами Туреччини. У ті ж роки Україна встановлює зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією.

Слід звернути увагу й на те, що по мірі того, як в ході війни Україна звільнялась від влади Польщі та набирала державну форму і визнання з боку міжнародного середовища, її стосунки з Польщею також перетворилися на міжнародні і регулювалися міжнародними за формою і суттю договорами. Саме такими були Зборівський (серпень 1649 р.) і Білоцерківський (вересень 1651 р.) договори.

Зборівський договір був укладений безпосередньо після розгрому польського війська під Зборовом, що вкрай виснажило сили Речі Посполитої. Цим договором Польща уперше визнала існування Української держави, надала їй становище адміністративно-територіальної автономії. З цього приводу дослідники високо оцінювали Зборівський договір, хоча деякі з них вважали за необхідне додати, що Україна збиралася продовжувати боротьбу з Польщею за подальше визволення¹. Тому Б. Хмельницький розглядав Зборівський договір фактично як тимчасове перемир'я.

Білоцерківський договір було укладено незабаром після тяжкої поразки козацького війська під Берестечком. І хоча його умови погіршували становище України в порівнянні зі Зборівським договором, формально він теж виходив із визнання автономії України. Щоправда, Польща знов не мала намірів виконувати цей договір. Сейм у лютому 1652 р. його не затвердив. Коли ж 22-23 травня того ж року у битві під Батогом козацьке військо перемогло польські збройні сили, Українська держава довела власну життєздатність і Польща змінила свою позицію. У жовтні 1652 р. польські послы, ведучи переговори з Б. Хмельницьким, спізналися — Б. Хмельницький, український народ твердо стали на шлях боротьби за незалежну державу.

Надійшла до редколегії 11. 01. 99

¹ Див.: Липинський В. Вказ. праця. С. 19; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. С. 59, 60.